

NOVA MONUMENTALNA PORTRETNA STELA IZ RIMSKE LIBURNIJE*

ANAMARIJA KURILIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 404:904+930.270
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1993-10-11
Received

C. F. Bianchi je krajem 19. st. ostavio kratku bilješku o rimskoj arhitekturi i nekropoli u neposrednoj blizini Crkve Sv. Luke kod Škabrnje, 16 km istočno od Zadra, na teritoriju municipija *Nedinum*. Ulomak monumentalne stele s reljefnim portretom koji je u toj crkvi služio kao prag vjerojatno potječe s ove rimske nekropole. Na ulomku su sačuvani dio portretnog polja na vrhu i natpis ispod njega. Stela je mogla pripadati ili nearhitektonskom tipu stela sa zabatom (njem. Giebel-Schaftstele) ili varijanti "na katove" arhitektonskog tipa (njem. Stockwerkstele). Žena u portretnom polju obučena je u tuniku i palu a njena upletena kosa je vjerojatno bila pokrivena rupcem i još palom iznad nje. Natpis je podijeljen u dva dijela: prvi je dio bio uklesan u natpisnom polju, a drugi je, po svojoj prilici jedno ili dva desetljeća kasnije, bio uklesan na gredu koja dijeli natpisno od portretnog polja. Sve osobe spomenute na steli ugledni su članovi domaćih obitelji i gotovo sve nose autohtona imena. U natpisnom polju se pojavljuju *Titamoc*[a ? f.] *Voltisa* i *C. Titius* [? f.] *Volses*, a na gredi *Voltisa* [? f.] *Tresina* i njena kći *Camunia*. Neka od tih imena, tj. obiteljska imena *Tresina*, *Camunia* i *Titamoca*, dosad su bila potpuno nepoznata, dok su osobna imena *Voltisa* i *Volses* te gentilicij *Titius* već dobro poznati u liburnskom imenovanju. Upotreba autohtonih imena, imenskih obrazaca i odjeće usporedo s prihvaćanjem rimskoga građanskog prava, jezika, odjeće, vrste nadgrobnog spomenika i imenskog sustava, dokazuje da proces romanizacije još nije bio u potpunosti dovršen. Prema epigrafičkim i ikonografskim elementima može se zaključiti da je stela bila podignuta u drugoj polovici 1. st. n. e., najvjerojatnije u flavijevskom periodu.

Na području antičke Liburnije portretne stele čine, uz tzv. liburnske cipuse,¹ najdojmljiviju skupinu nadgrobnih spomenika. Prvi se njima pozabavio D. Rendić-Miočević obuhvativši sve dotad poznate primjerke s kopnenog dijela Liburnije,² a mnogo kasnije je M. Kolega obavila stilsko-epigrafičku analizu dvaju otočnih primjeraka.³ U nedavno izašlom radu o aserijatskim nadgrobnim spomenicima N. Cambi je portretne stele tog područja podvrgao detaljnoj stilsko-ikonografskoj analizi, potvrdivši i s te strane zaključke prvih dvoje autora.⁴ Još je D. Rendić-Miočević, na osnovi stilsko-epigrafičke analize, zaključio da su ove stele podizali članovi bogatih autohtonih obitelji koje su rano prihvatile romanizaciju, a odabirom takvog spomenika mogle su zorno prikazati svoj visoki društveni položaj.⁵ Uzevši za nadgrobnni spomenik monumentalnu stelu nastalu po uvezenim, sjevernoitalskim utjecajima,⁶ čija cijena svakako nije bila dostupna svakomu⁷ - pokazujući time kako svoje bogatstvo tako i svoje pristajanje uz novi, rimski način života - ove obitelji ipak iskazuju i privrženost tradiciji upotrebljavajući još uvijek stara domaća imena, dijelove nošnje itd.⁸ Na taj način ova, iako malobrojna skupina - tek sedam poznatih primjeraka, od kojih samo četiri cjelovita ili sa cjelovitim natpisom - daje dragocjene spoznaje o životu domaćeg stanovništva, doduše, samo jednog, i to onog gospodarski dobrostojećeg dijela, u trenucima neposredno prije njegove potpune romanizacije. Kako je ona u Liburniji bila dovršena gotovo u cijelosti već tijekom 1. stoljeća n. e.,⁹ tako se i vrlo rano gube pokazatelji na osnovi kojih se može prepoznati autohtono stanovništvo, a time je onemogućeno i istraživanje njegova daljnjeg života pod rimskom upravom.

* Zahvaljujem I. Fadiću, kustosu Arheološkog muzeja u Zadru, i dr S. Čači na svojoj pomoći koju su mi pružili te dr N. Cambiju na njegovim savjetima, posebice u svezi reljefa i njegove datacije.

¹ O liburnskim je cipusima do sada objavljena dosta opsežna literatura. V. M. Suić, "Liburnski nadgrobnni spomenik", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: VAHD), 53, 1950-51, 59-97; I. Fadić, "Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa - prilog klasifikaciji", *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Znanstveni skup - Krk, 24-27. IX. 1985, Izdanja HAD-a, 13, Zagreb, 1989, 51-59; Isti, "Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa", *Diadora*, 12, 1990, 209-299; Isti, "Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa", *Diadora*, 13, 1991, 169-205.

² D. Rendić-Miočević, "Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije", *Diadora*, 1, 1959 (Zadar, 1960) (dalje: "Nekoliko monumentalnih..."), 107-131.

³ M. Kolega, "Dvije rimske stele arhitektonskog tipa s otoka Krka", *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Znanstveni skup - Krk, 24-27. IX. 1985, Izdanja HAD-a, 13, Zagreb, 1989, 45-50.

⁴ N. Cambi, "Rimski nadgrobnni spomenici iz Aserije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), 1991/1992, 25-53.

⁵ D. Rendić-Miočević, nav. dj., 128; N. Cambi, nav. dj., 41.

⁶ N. Cambi, nav. dj., 35; M. Kolega, nav. dj., 46-47.

⁷ N. Cambi, nav. dj., bilj. 66 na str. 37.

⁸ D. Rendić-Miočević, nav. dj., 129; N. Cambi, nav. dj., 36.

⁹ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, 252; D. Rendić-Miočević, "Onomastičke studije s teritoriji Liburna. Prilozi ilirskoj onomastici", *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar, 1955 (dalje: "Onomastičke studije ..."), 132.

Zanimljivo je da niti jedna stela nije nađena u glavnom urbanom središtu, koloniji Jader, već u njezinu zaleđu i na otocima, a i tamo često izvan gradskih sredina. Dvije su nađene na otoku Krku: jedna je uzidana u kulu srednjovjekovnog bedema grada Krka¹⁰, a druga u Crkvu Sv. Lucije u Jurandvoru.¹¹ Dvije su poznate i iz Aserije: često objavljivana stela Vadike Titue¹² i jedan manji ulomak koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu,¹³ te po jedna iz Ostrovice kod Varvarije,¹⁴ iz Kašića¹⁵ i iz okolice Nina.¹⁶ Odnedavna se tom nizu priključila još jedna,¹⁷ nađena na nadinskom teritoriju kao spolija u grobišnoj crkvi Sv. Luke kod Škabrnje, oko 5 km zapadno od nadinske Gradine. Zahvaljujući opisu okolice crkve s kraja prošlog stoljeća¹⁸ dade se zaključiti da je stela za potrebe ugradnje bila donesena iz neposredne okolice, a ne iz udaljenije nadinske nekropole ili onih nešto bližih u Biljanima Donjim i Galovcu¹⁹ (v. kartu 1).

Bianchi navodi da su sjeverno od ogradnog zida groblja oko Sv. Luke pronađeni arhitektonski objekt i nekropola. Objekt je imao podnicu od pet slojeva, od kojih je jedan po svoj prilici bio izveden tehnikom *opus spicatum* ("...od malih cigala 11 X 7 cm položenih na nož, vezanih vapnom i lijepo složenih..."²⁰), a koja podsjeća na kvalitetnu podnicu sa zadarskog foruma, nađenu jugozapadno od tzv. nimfeja.²¹ Brojni ostaci antičkog materijala na okolnim njivama i ogradnim zidovima²² također potvrđuju postojanje antičkog lokaliteta na ovom položaju. Po J. Mediniju postoji mogućnost da se je u okolici crkvice nalazio monumentalni hram autohtonog božanstva Latre, čiju gradnju spominje natpis T. Turanija, a koji

¹⁰ M. K o l e g a, nav. dj., 45, sl. 1.

¹¹ M. K o l e g a, nav. dj., 46, sl. 2; *CIL* III 3134 (10127, 13296).

¹² D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Nekoliko monumentalnih...", 117 i d., sl. 3; N. C a m b i, nav. dj., 27 i d., T. I, II.

¹³ N. C a m b i, nav. dj., 38, T. V.

¹⁴ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, nav. dj., 108 i d., sl. 1, 2; N. C a m b i, nav. dj., 35 i d., T. II, IV.

¹⁵ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, nav. dj., 122 i d., sl. 4, 5; N. C a m b i, nav. dj., 39 i d., T. VI.

¹⁶ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, nav. dj., 125 i d., sl. 6.

¹⁷ Na njeno je postojanje stručnu javnost već upozorio J. M e d i n i, "Latra - dea Nedarum", *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, studeni 1982, Herceg-Novi, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LXVII, CBI, knj. 11, Sarajevo, 1984, bilj. 20 na str. 231. Stela se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru (inv. br. 411).

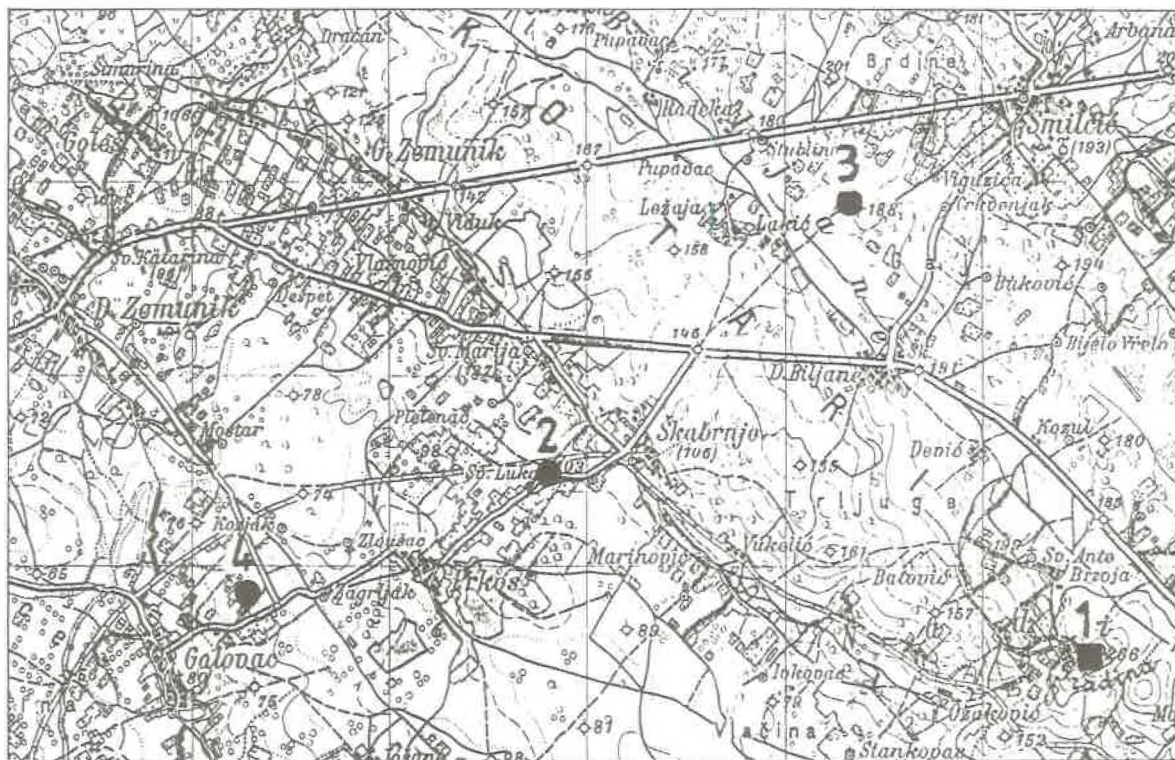
¹⁸ C. F. B i a n c h i, *Zara Cristiana*, vol. II, Zara, 1880, 342.

¹⁹ S nadinske nekropole su poznati rimskodobni nadgrobnji spomenici, ali ona sama nikad nije bila sustavno istražena (M. S u i ć, nav. dj., 244). Nekropola u Biljanima Donjim obuhvaćala je antičke i ranosrednjovjekovne ukope. Njen antički dio objavio je I. F a d i ć, "Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra", *Diadora*, 11, Zadar, 1989, 223-243. Na kompleksnom starokršćanskom i srednjovjekovnom lokalitetu Crkvina kod Galovca pronađeni su i brojni ulomci antičkih nadgrobnih spomenika i kamenih dijelova arhitekture, no sam položaj antičke nekropole još nije ustanovljen. O tom lokalitetu v. J. B e l o š e v i ć, "Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), 1991/1992, 123-124, i bilj. 1 na str. 122, gdje su navedene objave prethodnih kampanja.

²⁰ C. F. B i a n c h i, nav. dj., 342.

²¹ J. M e d i n i, nav. dj., bilj. 20 na str. 231.

²² V. bilj. 21.

Karta 1 - rimske nekropole u okolici Škabrnje: 1. Nedinum, naselje i nekropola; 2. Sv. Luka kod Škabrnje; 3. rimska nekropola u Biljanima Donjim; 4. Rimski nekropola u Galovcu.

Map 1 - Roman cemeteries near Škabrnja: 1. Nedinum, settlement and cemetery; 2. St. Luka near Škabrnja; 3. Roman cemetery in Biljana Donje; 4. Roman cemetery in Galovac.

je po Cirijsku iz Ankone naden u srednjovjekovnim Kamenjanima, odnosno na području današnjeg sela Škabrnje.²³

Nešto sjevernije od arhitektonskih ostataka "... oko 150 m od groblja nadeno je nekoliko zidanih grobova, nadgrobnih spomenika i ulomaka keramičkih urni."²⁴ Nekropola nikad nije bila arheološki istražena, ali se na osnovi ovih nekoliko riječi može zaključiti da je trajala barem kroz prva tri stoljeća n. e., budući da su zastupljena oba ritusa sahranjivanja. Sudbina nadgrobnog kamenja nije poznata; po svoj prilici su bili sekundarno iskorišteni ili uništeni. S obzirom na neveliku udaljenost antičke nekropole od Crkve Sv. Luke, ulomak stele ugrađen u nju zacijelo je jedini zasad poznati spomenik ove nekropole.

U svojoj sekundarnoj funkciji stela je poslužila kao prag i za tu je primjenu bila preklešana, tako da je od nje ostao sačuvan samo donji lijevi dio. Kako je ulomak bio licem okrenut prema dolje, ono je ostalo vrlo dobro sačuvano, osim neznatnih oštećenja po rubovima, pogotovo onom lijevom. Stela je izrađena od domaćeg vapnenca. Sve površine pokazuju podjednaki, kvalitetni stupanj obrade, ali bez finalnog glačanja plohe, a na neukrašenom se donjem dijelu zapažaju tragovi zubače.

Sačuvana visina joj iznosi 130 cm, širina 36,5-40 cm, a debljina varira od 11 cm na lijevoj strani do 16,5-17 cm na desnoj strani kao posljedica dugotrajnog trošenja kamena hodanjem. Upravo je desna bočna strana bila preklešavanjem uređena za profilaciju praga. Prilikom sekundarne upotrebe bio je otučen i preklešan i sam donji dio, tako da zub za usađivanje stele u bazu nije sačuvan.

Stela je koncipirana u više vodoravnih pojaseva (v. T. I. i sl. 1). Iznad neukrašenog donjeg dijela postavljeno je natpisno polje uokvireno dvostrukom profilacijom i 2 cm udubljeno u odnosu na okolne površine. Između natpisnog polja i portretne niše na vrhu ulomka nalazi se ravna greda koja također nosi natpis. Natpisno polje i portretna niša flankirani su s lijeve strane ravnom neukrašenom gredom koja se gotovo bez ikakva prekida stapa s neukrašenim donjim dijelom stele. Ta tri elementa - obje grede i donji dio - čine kompaktni okvir u čiji su volumen udubljeni i natpisno polje i portretna niša. Ovu kompaktnost dijelom narušava zadiranje natpisa s vodoravne grede na okomitu.

Zbog fragmentarnog stanja nedostaju važni elementi za određivanje tipološke pripadnosti stele. Prema sačuvanim elementima moguće ju je okvirno smjestiti ili među nearhitektonske stela sa zabatom ("Giebel-Schaftstelen") ili među "Stockwerk" varijantu arhitektonskih stela.²⁵ Tip "Giebel-Schaftstelen" je zbog zabata na vrhu blizak arhitektonskima, ali, za razliku od njih nema drugih arhitektonskih elemenata.²⁶ Među stelama ovog tipa kompozicijski je najbliža steli

²³ J. M e d i n i, nav. dj., 230 i bilj. 18 na str. 230. Detaljnije o ubikaciji Kamenjana v. N. J a k š i ć, "Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke. Problem ubikacije i identifikacije", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 17, 1987 (Split 1988), 111 i d.

²⁴ C. F. B i a n c h i, nav. dj., 342.

²⁵ Prema tipologizaciji portretnih stela H. Pfluga za područje sjeverne Italije v. H. P f l u g, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz, 1989, 30 i d.

²⁶ H. P f l u g, nav. dj., 35-36.

iz Sv. Luke monumentalna portretna stela obitelji *Barbii* iz Trsta²⁷ s tri portretna polja postavljena jedno iznad drugoga, koja su također udubljena u okvir od ravnih, neukrašenih greda, a natpis je raspoređen na dvjema širokim gredama između niša i ispod najniže niše, te na neukrašenom donjem dijelu. Sličnu koncepciju alternacije portretnih polja i natpisa pokazuju arhitektonske stele poput one iz Verone (portretna niša je flankirana pilastrima)²⁸ ili veterana T. Fucijija iz Salone (portretne niše su flankirane tordiranim stupovima).²⁹

Karakteristika "Stockwerk" varijante arhitektonskih stela je slaganje jednog konstruktivnog elementa iznad drugoga na način da čine odjelite katove (Stockwerk).³⁰ Lijepi primjer ovog tipa pruža stela iz Kašića,³¹ kod koje "donji kat" čine pravokutno polje s polukružnom portretnom nišom i grubo obrađeno postolje, koji su, slično steli iz Sv. Luke, udubljeni u odnosu na okvir od ravnih greda i neukrašenoga donjeg završetka. Tek "gornji kat", koji čini pravokutno portretno polje flankirano polustupovima, iznad kojeg je trokutasti zabat, pokazuje arhitektonske odlike. U ovom je slučaju važno upravo to da "donji kat", za razliku od "gornjega", ne raspolaže niti jednim arhitektonskim elementom, upravo kao i ulomak stele iz Sv. Luke. Osim toga, moguće je da su okomite grede okvira stele iz Sv. Luke predstavljale "krnje pilastre". Naime, na steli iz Ravene,³² koja također pripada "Stockwerk" varijanti, pilastri nemaju bazu već samo kapitele. Konačno, i stela iz Ostrovice³³ pokazuje raščlanjenost "na katove", ali je kod nje nastupila potpuna dearhitektonizacija tijela, posebno naglašena vegetabilnim reljefom po gredama okvira.

Svakako bi bilo presmjelo na osnovi ovako malo sačuvanih elemenata donositi zaključke o tipu stele iz Sv. Luke. Pa ipak, smatram da je nešto veća vjerojatnost da je pripadala tipu "na katove" (vidi prijedlog idealne rekonstrukcije na sl. 2). Ovaj tip, inače vrlo rijedak (samo 8 u sjevernoj Italiji),³⁴ često se nalazi u Dalmaciji,³⁵ a ističe se i među liburnskim stelama s portretima (stela iz Kašića, Ostrovice, a možda i iz Jurandvora).

Portretna niša (T. I. i sl. 1)

(Sačuvane dimenzije: visina = 22 cm, širina = 29,5 cm.)

Unutar četverokutne portretne niše sačuvano je samo poprsje ženske osobe, bez glave, obučene u tuniku i ogrtač (*palla*) iz kojeg izviruje desna ruka savijena u

²⁷ H. P f l u g, nav. dj., 187-188, kat. br. 79, T. 18,1.

²⁸ H. P f l u g, nav. dj., 255-256, kat. br. 250, T. 37, 1.2.

²⁹ S. R i n a l d i - T u f i, "Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno 368, *Memoria di scienze morali e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, 3, 1971, 92, kat. br. 1, T. 1.

³⁰ H. P f l u g, nav. dj., 44-45.

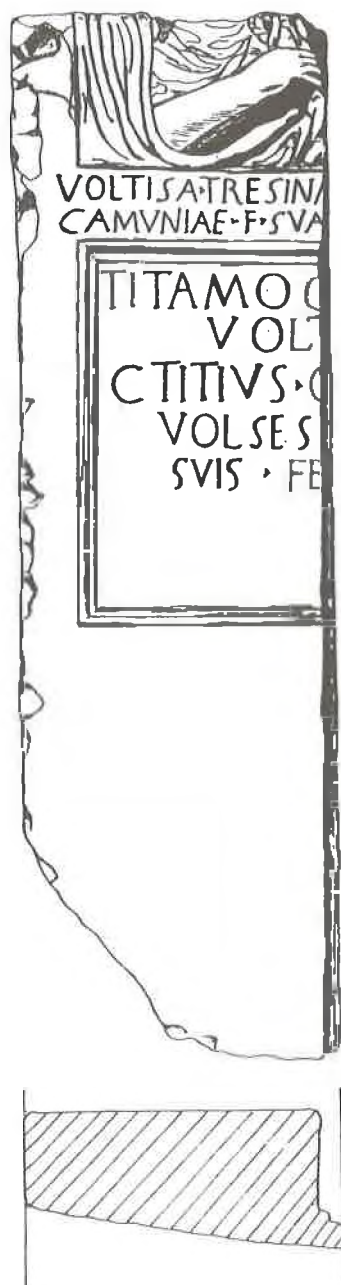
³¹ V. bilj.15.

³² H. P f l u g, nav. dj., 153-154, kat. br. 8, T. 1,3.

³³ V. bilj. 14.

³⁴ H. P f l u g, nav. dj., 44 i bilj. 271 na str. 44.

³⁵ H. P f l u g, nav. dj., 51; S. R i n a l d i - T u f i, nav. dj., 136 i d.

Sl. 1. Ulomak stele iz crkve Sv. Luke kod Škabrnje (crtež autorice).
 Fig. 1. The stele fragment from St Lukas church near Škabrnja (drawing by author).

laktu.³⁶ Stisnuti prsti šake, osim lagano odvojenog malog prsta, pridržavaju nabore ogrtača, dok palac zalazi pod nabore pokrivala za glavu. Zaobljene podlaktica i šaka izrađene su u dubokom reljefu. Paralelni nabori ogrtača su uparani razmjerno duboko, kao i nešto razigraniji nabori tunike. Plastičniju izradu pokazuje dio ogrtača koji pada s lijevog ramena. Na ramenima se mogu vidjeti krajevi pletenica. Kraj desne pletenice je vrlo oštećen, ali se ipak vide tri pramena. Završetak lijeve pletenice bolje je sačuvan. Sam kraj upletene kose zavija prema desno i gubi se pod naborom tkanine. Po svoj prilici je kosa bila pokrivena rupcem, a ne skutom pale, budući da linije nabora ovog pokrivala ne odgovaraju onima s donjeg dijela ogrtača. Kao važan element domaće nošnje rubac se obično nalazi na prikazima žena iz unutrašnjosti rimske Dalmacije.³⁷ On pokriva i glavu žene sa stele iz Ostrovice. Priljubljen je uz čelo a iznad njega je prebačena još i pala.³⁸ Glava žene sa zavjetnog žrtvenika iz Nadina (*CIL* III 15042) pokrivena je velom čiji zadebljani krajevi sežu do ramena.³⁹ Kosu razdijeljenu po sredini i spletenu u pletenice ima žena s ulomka stele iz Aserije, a takav je način češljanja bio poznat kod žena iz 1. polovice 1. st.⁴⁰

Budući da nedostaje glava, teško je govoriti o dataciji reljefa. Izrada nabora odjeće pokazuje slatkovitu shematičnost, što bi moglo upućivati na flavijevsko ili rano trajansko razdoblje, tj. na drugu polovicu 1. st. n. e., dok bi ostaci frizure možda mogli govoriti u prilog nešto ranijeg datiranja, do sredine 1. st., što se s obzirom na naprijed rečeno može uzimati u obzir samo s velikom dozom opreza.

Natpis (T. I. i sl. 1)

(Sačuvane dimenzije natpisnog polja: visina = 41 cm, širina = 27 cm. Širina profilacije = 2 cm. Visina vodoravne grede = 8,5 cm. Visina slova: 1. redak = 2,8-3,2 cm, 2. redak = 2,5-3 cm, 3. redak = 4,2-4,5 cm, 4. redak = 4 cm, 5. redak = 4,2-4,5 cm, 6. redak = 3,8-4 cm, 7. redak = 3,5 cm.)

Tekst je čitak, bez oštećenja osim kod slova na desnom rubu ulomka.⁴¹ Slova pokazuju odlike kvalitetne provincijalne ranocarske kapitale, a nakon svake riječi slijedi pravilan trokutasti znak interpunkcije. Sadržaj natpisa je podijeljen u dvije cjeline, od kojih se prva nalazi na gredi između portretnog i natpisnog polja, a druga u samom natpisnom polju. Na gredi se čitaju prva dva reitka, a u natpisnom polju preostalih pet.

³⁶ Gornji dio portretnog polja nije sačuvan te je teoretski moguće da je bila polukružna poput one sa stele iz Kašića.

³⁷ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Dalmata", u *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 485.

³⁸ N. C a m b i, nav. dj., 36.

³⁹ J. M e d i n i, nav. dj., 240, br. 5, T. II.

⁴⁰ N. C a m b i, nav. dj., 39.

⁴¹ Na kraju 1. reda sačuvana je lijeva kosa crta i dio vodoravne crte slova A. Od slova A na kraju 2. reda nedostaje samo donji dio desne kose crte, a od zadnjeg slova 3. i 5. reda vidljiva je lijeva polukružnica koja je podjednako mogla pripadati slovima O, C ili Q. Na kraju 4. reda vidljiva je lijeva polovica slova T.

VOLTISA · TRESINA
 CAMVNIAE · F · SVA
 TITAMOC
 VOLT

5 C · TITIVS ·
 VOLSES
 SVIS · FE

(*Voltisa Tresina [... f(ilia) ...] / Camuniae f(iliae) sua[e et sibi fecit] // Titamoc[a ... f(ilia)] / Volt[isa (et)]¹⁵ C(aius) Titius [... f(ilius)] / Volses [sibi et] / suis fe[cerunt]*)

Tekst spomenika podijeljen u više cjelina nije neuobičajena pojava na portretnim stelama, no u pravilu je određena cjelina natpisa vezana uz dotično portretno polje.⁴² Ovdje su, naprotiv, uz jedno portretno polje vezane dvije cjeline natpisa, što nikako nije posljedica slučajnosti budući da natpisno polje raspolaže s dovoljno slobodnog prostora za još teksta. K tome, tekst u natpisnom polju nije klesan direktno na kamen, samo po pisanom predlošku ili čak bez njega, već su prije samog klesanja obavljani pripremni radovi "grafičkog uređenja teksta", tj. *ordinatio*, čiji je konačni rezultat vidljiv u simetričnom, centriranom rasporedu redova i dosljednom poštivanju profilacije natpisnog polja. Po tome se može zaključiti da ove dvije cjeline teksta nisu nastale istovremeno, odnosno, da je tekst na gredi nastao nakon onoga u natpisnom polju, budući da bi se oba, u slučaju da su bili istovremeni, nalazila na dovoljno velikom natpisnom polju. Doduše, moguće je da je i tekst na gredi prošao slične pripremne faze, ali protiv toga bi govorila okolnost da u ovom slučaju tekst, time što zadire u okomitu gredi okvira, ne poštuje kompozicijske datosti stele, što bi također govorilo u prilog kasnijem datiranju ovog dijela natpisa.

Na isti zaključak bi upućivali i oblik i duktus slova. Naime postoje određene razlike glede oblika slova između teksta na gredi i onoga u natpisnom polju. To se prije svega odnosi na slova O, C i S. U natpisnom polju su slova O i C pravilnog kružnog oblika koji se može upisati u zamišljeni kvadrat, mada nisu sva savršeno pravilne izrade (v. npr. slovo O u 6. retku koje je spljošteno na bočnim stranama). Naprotiv O na gredi je usko i lagano nagnuto ulijevo, a razmjerno široko C ne uspijeva postići pravilnu zakrivljenost "urbuha", čime ostavlja dojam loše uspjele imitacije donjeg dijela natpisa. Slovo S je u cijelom tekstu asimetrično na način da je gornji dio naglašeniji u odnosu na donji (s izuzetkom 5. retka); ali, dok se u natpisnom polju ono može upisati u zamišljeni okomiti stupac, na gredi je lagano nakošeno na desnu stranu. Osim toga i kod ostalih se slova zapaža neujednačenost izrade, kao npr. kod slova A ili V. Razmaci su između slova nerazmjerni, pogotovo na dijelu teksta u natpisnom polju. To se naročito zapaža u situacijama kad graniče V i O, ili O i C. Očito je da majstor - klesar, unatoč želji i trudu, nije uspio, ili nije znao postići pravilnost klasične kapitale.

⁴² Vidi npr. stelu iz Trsta (H. P f l u g, nav. dj., 187-8, kat. br. 79, T. 18.1) ili stelu T. Fuficija iz Salone (S. R i n a l d i - T u f i, nav. dj., 92, kat. br. 1, T. 1).

Sam tekst ne daje podataka za mogućnost apsolutnog datiranja. Iako datacija samo pomoću paleografije nikako nije dostatna, ona može pružiti određenu pomoć u postavljanju okvirnih kronoloških parametara s obzirom na stilska strujanja iz Rima u provincije. Prema obliku slova tekst u natpisnom polju mogao je nastati kako u kasnom julijevsko-klaudijevskom periodu, vjerojatno u vrijeme Klaudija ili Nerona,⁴³ tako i u flavijevskom razdoblju.⁴⁴ S obzirom na veliku sličnost oblika slova na oba dijela teksta, moguće je da ni natpis na gredi nije nastao mnogo kasnije od onoga u natpisnom polju, dok su još uvijek vladale bliske stilske vrijednosti. S druge strane nije isključeno da je tolika sličnost posljedica naručiteljeve specifične želje da novi dio teksta što manje odstupa od staroga. No vjerojatnije je dva dijela teksta dijelio vrlo mali vremenski razmak, možda jedva desetljeće ili dva, možda čak i manje. S obzirom na to da novi naručitelj teksta poštuje napisano u natpisnom polju, te ga niti radira niti se on sam koristi natpisnim poljem, vrlo je vjerojatno da još živi i štuje se uspomena na osobe spomenute u natpisnom polju.

Stoga bi se prema paleografskim osobitostima natpisi mogli smjestiti u razdoblje oko sredine 1. st. n. e. i u 2. polovicu 1. st. n. e. Takva se datacija natpisa dijelom podudara s onom predloženom za reljef, po čemu bi se oba natpisa mogla radije smjestiti u vrijeme dinastije Flavijevaca, s time da je natpis u natpisnom polju mogao nastati za Vespazijana (69-79), dok bi onaj na gredi mogao biti iz vremena njegovih nasljednika, Tita (79-81) ili Domicijana (81-96).

Sadržaj natpisa ne odstupa od uobičajenih formulacija na nadgrobnim spomenicima, što je olakšalo rekonstrukciju cijeloga teksta. Druga olakšavajuća okolnost pri rekonstrukciji je izrazita centriranost, odnosno simetričnost redova teksta u natpisnom polju, na osnovi čega je bilo moguće izračunati koliko je slova nedostajalo svakom retku.⁴⁵ Treći važan čimbenik pri rekonstruiranju teksta su onomastičke formule. U imenovanju autohtonog stanovništva prisutna su dva primarna obrasca. Prvi je predstavljen dvoimenom formulom: obiteljsko ime + filijacija + osobno ime (npr. *Vadica Apli f. Titua*, Asseria), a kod druge imenske formule osobno se je ime nalazilo ispred obiteljskoga (npr. *Avita Suioca Vescevesis f.*, Albona, *CIL* III 3058). Prvi obrazac, vrlo blizak istovremenom rimskom, karakterističan je za imenovanje domaćeg stanovništva Liburnije, posebice žena, po čemu je D. Rendić-Miočević ovu formulu nazvao i "liburnska onomastička formula".⁴⁶ Osim u Liburniji, česta je i u imenovanju susjednih Histra, dok na drugim područjima Provincije ili uopće nije potvrđena ili se javlja samo sporadično.⁴⁷ Naprotiv, drugi obrazac, koji je D. Rendić-Miočević,⁴⁸ zbog

⁴³ R. C a g n a t, *Cours d'Épigraphie latine*, Paris 1898, 3. izd, Pl. 1, II.

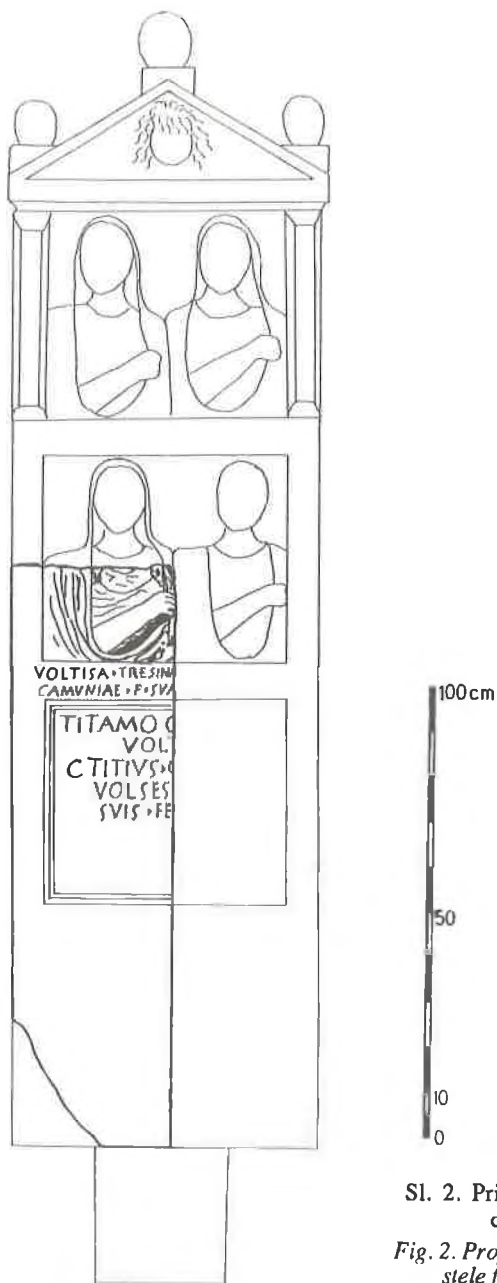
⁴⁴ R. C a g n a t, nav. dj., Pl. 1, III.

⁴⁵ Ujedno je bilo moguće izračunati i širinu samog spomenika, koja je po ovakvom računu iznosila 68 cm (vidi prijedlog idealne rekonstrukcije na sl. 2). Sličnu širinu (66-67 cm) ima stela Vadike Titue iz Aserije (v. bilj. 12).

⁴⁶ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Onomastičke studije...", 134.

⁴⁷ M. K r i ž m a n, *Rimska imena u Istri*, Biblioteka Latina et Graeca, Radovi, knj. IX, Zagreb, 1991, 200-203.

⁴⁸ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Iirske onomastičke studije. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira", *Živa antika*, 10, 1960 (dalje: "Porodična i rodovska..."), 168.

Sl. 2. Prijedlog idealne rekonstrukcije stele iz crkve Sv. Luke kod Škabrnje.
 Fig. 2. Proposition for an ideal reconstruction of the stele from St Lukas church near Škabrnja.

izrazite zastupljenosti u imenovanju delmatskih Ridita, prozvaao "riderskom imenskom formulom", u Liburniji je prisutan u znatno manjem opsegu, a kod Histra se javlja gotovo jednako često kao i liburnski imenski obrazac.⁴⁹

Poštujući sve naprijed navedeno mogao se je s priličnom točnošću ustanoviti izvorni izgled natpisa. Na natpisnoj gredi su spomenute majka i kći, obje imenovane po riderskom obrascu. Majčino je ime sačuvano gotovo u cijelosti, nedostaje jedino filijacija, koja je s obzirom na prostor koji je stajao na raspolaganju, trebala biti sastavljena ili od nekog kratkog (poput *Turus*⁵⁰ i sl.) ili skraćnog domaćeg očeva imena, npr. *Aet(oris)*,⁵¹ i skraćenice *f(ilia)*. Na kraju 1. reda nalazilo se osobno ime kćeri u dativu, po svoj prilici i ono kratko, kao npr. *Titua*, *Ceuna* ili *Avita*. *Ceuna* i *Avita* su više puta potvrđena kod liburnskih žena, dok je ime *Titua* zasad poznato kod samo jedne osobe.⁵² Nakon njezina obiteljskog imena, koje se nalazi odmah na početku drugog retka, počinje već završni obrazac nadgrobnih spomenika, koji obuhvaća odnos komemoratora i pokojnika, i glagol *fecit* ili sl. Iako je u retku bilo dovoljno mjesta za iznošenje filijacije kćeri, ona nije bila navedena, već je iza njezina obiteljskog imena odmah slijedila završna formula, isklesana po svoj prilici punim riječima umjesto uobičajenim kraticama. Prema sadašnjem stanju sačuvanosti teksta teško je reći da li je to posljedica smišljenog čina ili slučaja.

I na natpisnom polju spomenute su dvije osobe, muškarac i žena čiji međusobni odnos nije poznat. Žena je imenovana po tipičnom liburnskom obrascu, ali ni kod nje filijacija nije sačuvana. Ime oca je i ovdje moralo biti neko od kraćih - *Turus*, *Titus*⁵³ i sl., nakon čega je slijedila samo skraćenica *f(ilia)*. Muškarac već ima pravi rimski troimeni obrazac, ali su u nj uključena autohtona imena. I njemu nedostaje filijacija, no kako je prvo slovo očeva imena u genitivu bilo O ili C, te kako u nastavku reda nedostaje 5-6 znakova, ono se može rekonstruirati u obliku *Ceuni* ili *Oepli*⁵⁴ *f(ilius)*. Na kraju je završna formula iskazana cijelim riječima a ne skraćenicama.

⁴⁹ Ovaj se imenski obrazac nalazi također i u obje Panonije, Venetiji i gornjoj Italiji. Za njegovu rasprostranjenost v. D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije", u: *Iliri i antički svijet*, Split, 1989 (dalje: "Ilirska onomastika..."), 646 i d.

⁵⁰ Ime *Turus* je poznato na 5 liburnskih spomenika, ali se javlja i drugdje u Dalmaciji. V. G. A l f ö l d y, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Beiheft 4, Heidelberg, 1969, 315, s. v. *Turus*.

⁵¹ Ime *Aetor* je karakteristično za područje Liburnije (J. U n t e r m a n n, "Venetisches in Dalmatien", *Godišnjak ANUBiH*, knj. VII, CBI, knj. 5, Sarajevo, 1970, 10). Kraćenje ovog imena u filijaciji poznato je s jednog natpisa iz Varvarije: *T. Queresius Aet(oris) f(ilius)*, koji M. S u i ć ("Noviji natpisi iz Burnuma", *Diadora*, 5, 1970, 114 i d., br. 16, T. IV, 4) i A. i J. Š u ž e l ("Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt", *Situla*, 19, Ljubljana, 1978, 122, br. 846) pogrešno smještaju u Bumum. Za Varvariju kao mjesto nalaza v. A. K u r i l i ć, "Nadgrobnii spomenik obitelji Queresii iz Varvarije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), 1991/1992, 91.

⁵² D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Onomastičke studije...", 135-136.

⁵³ Za ime *Turus* v. bilj. 50. Ime *Titus* je u Liburniji potvrđeno samo jedanput ili možda dva puta (v. bilj. 79 i 80).

⁵⁴ Oba se imena nalaze gotovo isključivo u Liburniji. V. G. A l f ö l d y, nav. dj., 175, s. v. *Ceunus* i 255, s. v. *Oeplus*; v. također J. U n t e r m a n n, nav. dj., bilj. 28 na str. 16.

Idealna rekonstrukcija teksta bi prema tome bila sljedeća (s tim da su imena u rekonstruiranom dijelu teksta uzeta samo primjera radi):

*Voltisa Tresina [Aet(or)is f(ilia) Ceunae]
Camuniae f(iliae) sua[e et sibi fecit]
Titamoc[a Turi f(ilia)]
Volt[isa (et)]*

5 *C(aius) Titius [Oepli f(ilius)]
Volses [sibi et]
suis fe[cerunt]*

Na ovom se spomeniku neka imena javljaju prvi put (*Tresina*, *Camunia* i *Titamoca*), dok su ostala već poznata u liburnskom imenskom repertoaru.

Voltisa. Pripada grupi imena s korijenom *Volt-/Vols-*, katarakterističnoj za sjevernojadransko imensko područje⁵⁵ i rasprostranjenoj u Venetiji, Histriji i Liburniji,⁵⁶ te u Igu i Šmarati u Sloveniji.⁵⁷ Samo ime *Voltisa* potvrđeno je jedino na području Liburnije, a svih šest do sada poznatih osoba zabilježene su na njezinu središnjem dijelu, između Zrmanje i Krke.⁵⁸

Na ovom su spomeniku njime imenovane dvije žene: *Voltisa Tresina* i *Titamoca Voltisa*, čime je broj potvrda imena *Voltisa* porastao za još dva primjerka, i to upravo na području središnje Liburnije, pa se za njega bez ikakve dvojbe može tvrditi da isključivo pripada imenskom blagu liburnskog stanovništva.

Volses. Ime je do sada bilo poznato u samo dva slučaja i u oba je dano u genitivu, u funkciji patronimika:

Taeliae Volsetis f. Quartae (Albona, *CIL* III, 3055)

Oplus Laepocus Volsetis f. (Lussonium, Pan. Inf., *CIL* III, 3322)

I ono pripada sjevernojadranskoj skupini imena s korijenom *Vols-/Volt-*.⁵⁹ J. Untermann⁶⁰ ga poistovjećuje s imenom *Voltietis*, navodeći da se imenski par *Voltietis/Volsetis* pojavljuje samo u Venetiji i Histriji. Međutim, ime *Volses* (gen. *Volsetis*) potvrđeno je u istarskom dijelu Liburnije, ali ne i u samoj antičkoj Histriji, pa bi bilo točnije reći da se ovaj imenski par javlja samo u Venetiji i Liburniji, a možda i u Histriji. Naime, uz nalaz iz Albone, gdje tek mjesto nalaza i neskrtačeni oblik imena u filijaciji ukazuju na pripadnost autohtonom, liburnskom imenskom blagu dok imenska formula i kognomen pripadaju rimskom imenovanju

⁵⁵ R. K a t i ċ i ć, "Suвремена istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija", *Simpozium o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja Naučnog društva SR BiH, knj. IV, CBI, knj. 1, Sarajevo, 1964, 25 i d., definirao je pojam sjevernojadranskog imenskog područja koje obuhvaća prostor Veneta, Histra, Liburna i okolice Iga. Za pripadnost imenske grupe *Volt-/Vols-* ovom imenskom području vidi R. K a t i ċ i ć, "Die einheimische Namengebung von Ig", *Godišnjak ANUBiH*, knj. VI, CBI, knj. 4, Sarajevo, 1968 (dalje: "Die einheimische..."), 104; J. U n t e r m a n n, nav. dj., 13.

⁵⁶ J. U n t e r m a n n, nav. dj., 13.

⁵⁷ R. K a t i ċ i ć, "Die einheimische...", 102-104.

⁵⁸ D. R e n d i ć - M i o ĉ e v i ć, "Onomastičke studije...", 129; G. A l f ö l d y, nav. dj., 331, s. v. *Voltisa*.

⁵⁹ R. K a t i ċ i ć, nav. dj., 102-104; J. U n t e r m a n n, nav. dj., 13.

⁶⁰ J. U n t e r m a n n, nav. dj., 13.

a gentilicij nigdje drugdje nije poznat,⁶¹ ime *Volses* se javlja i u Donjoj Panoniji. Oplus Lepokus je, sudeći po imenima i imenskoj formuli, po svojoj prilici u Lusonij stigao iz kvarnerskog dijela Liburnije ili iz Histrije. Njegovo je osobno ime, *Oplus*, tri puta potvrđeno na otocima Kvarnera te jednom u Histriji⁶² - i to u koloniji Pola, gdje je osoba također mogla biti stranac, s obzirom na heterogenu strukturu stanovništva u velikim gradovima - dok se obiteljsko ime, *Laepocus*, javlja isključivo u Histriji, i to sve njegove potvrde potječu s područja Buzeta (*Piquentum*) na sjeveru istarskog poluotoka.⁶³ Njegova imenska formula riderskog tipa također ukazuje da je podjednako mogao potjecati iz Histrije kao i iz Liburnije. Ovaj se imenski obrazac u Histriji najčešće nalazi na njezinu sjevernom dijelu - oko Buzeta, Roča i dr.⁶⁴ - upravo na području gdje su skoncentrirani i nalazi imena *Laepocus*, a u Liburniji na njezinu istarskom dijelu i otocima Kvarnera, na kojima je ujedno i većina potvrda imena *Oplus*. Prema tome, osobno ime *Volses* se osim u Liburniji vjerojatno koristilo i u Histriji, budući da je obiteljsko ime *Laepocus* za sada ograničeno samo na histarsko područje.

Novi nalaz ovog osobnog imena na steli iz Sv. Luke, uz to što prvi put donosi njegov nominativni oblik, širi područje njegove rasprostranjenosti i u središnju Liburniju, južno od Zrmanje, čime potvrđuje iz Albone više nije izolirani nalaz na liburnskom području. Ujedno, od tri poznate potvrde imena, dvije su sigurno iz Liburnije dok se podrijetlo osobe s treće potvrde ne može sa sigurnošću utvrditi. Ime se prema tome može pripisati liburnskom imenskom fondu, a njegovi nositelji liburnskom autohtonom stanovništvu.

Tresina. Ovo je obiteljsko ime dosad bilo potpuno nepoznato, kako u Liburniji, tako i u ostalim dijelovima Carstva, ali ga se svakako može uvrstiti u imenski fond domaćeg, liburnskog stanovništva. Voltisa Tresina je već svojim osobnim imenom prepoznata kao Liburnka. Tvorba obiteljskog imena pomoću nastavka *-ina* potvrđena je u liburnskom onomastikonu u još dva slučaja (*Boninus* i *Pasina*)⁶⁵, a i samo mjesto nalaza, imenska formula te prisutnost na vrsti spomenika koja je u Liburniji zastupljena samo kod domaćih obitelji, i gotovo čisto domaće imensko okruženje, osnažuju ovakvo mišljenje.

Osim toga, nema pouzdanih analogija ovom imenu koje bi mogle osporiti ili potvrditi njegov liburnski karakter. S etruščanskog je područja poznato ime *ʒresnai* koje bi odgovaralo gentiliciju *Tresius* potvrđenom u Etruriji i sjevernom Laciju,⁶⁶ a u talijanskim se Alpama, na području plemena Camunni (Val Camonica), dva puta u okruženju nerimskih imena nalazi ime *Tresus*.⁶⁷

⁶¹ G. A l f ö l d y, nav. dj., 124, s. v. Taelia.

⁶² R. K a t i č i ć, nav. dj., 89; G. A l f ö l d y, nav. dj., 256, s. v. Oplus.

⁶³ M. K r i ž m a n, nav. dj., 62 i 260-261.

⁶⁴ M. K r i ž m a n, nav. dj., 203 i d.

⁶⁵ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Onomastičke studije...", 127-128.

⁶⁶ W. S c h u l z e, *Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen*, 2. izd. Berlin - Zürich - Dublin 1966, 97.

⁶⁷ *Ennae Tresi f.* (Rogno, *CIL* V 4966) i *Tresus Endubronis f.* (Borno, *CIL* V 4958). Oba su teksta u *CIL*-u donesena prema starijim prijepisima koji daju različita čitanja spomenika. Niti jednog sastavljači *Corpusa* nisu bili u prilici osobno vidjeti, pa je moguće da je ime moglo glasiti *Tresius*, kako donose neki od prepisivača, a ne *Tresus*, kako je prihvaćeno u *CIL*-u i

Ime Tresina nije moguće dovesti u vezu s *Thresnai* i *Tresius* unatoč prividnim sličnostima. Njihove pojave su ograničene na područja zemljopisno međusobno vrlo udaljena (Etrurija i sjeverni Lacij : Liburnija) i koja ne pokazuju jezične i onomastičke bliskosti kod starosjedilačkog stanovništva. Ime *Tresus* se, pak, nalazi samo na području Kamuna, u prilično izoliranom planinskom području. Njihova je etnička pripadnost bila nejasna već u antici: Strabon ih smatra retskim,⁶⁸ a Plinije euganejskim narodom.⁶⁹ To pitanje ni danas nije u potpunosti riješeno.⁷⁰ Predrimski jezični ostaci su malobrojni i osebujni, a u njima je moguće utvrditi retske, etruščanske i venetske jezične i onomastičke elemente.⁷¹ Zanimljivo je s obzirom na bliskosti venetske i liburnske onomastike, da se ime *Tresus* na jednom od spomenika (*CIL* V 4966) javlja u filijaciji žene čije je osobno ime (*Enna*) karakteristično za venetsko imenovanje,⁷² no na drugom se spomeniku (*CIL* V 4958) ime *Tresus* nalazi u okruženju imena koja pripadaju drugim imenskim grupama, ali ne i venetskoj. Stoga se prema sadašnjim saznanjima niti ime *Tresus* ne može uzeti u obzir kao paralela imenu *Tresina*, već ostaje zaključiti da je ovo obiteljsko ime izolirana pojava na središnjem liburnskom prostoru i da ga se može smatrati dijelom liburnskoga imenskog blaga.

Camunia. Zasigurno se i ovo obiteljsko ime ima smatrati liburnskim, iako se nigdje drugdje ne pojavljuje. Kamunija je nedvojbeno pripadala domaćoj, liburnskoj obitelji, budući da je na spomeniku jasno označena kao kći Voltise Tresine (v. ispred).

Od imenâ sličnog oblika - poput *Camonius*, *Caminius*, *Cammius*, *Cammicus* i dr.⁷³ - posebno valja napomenuti slučaj jedne oslobođenice iz Aserije: *Volltisa Caminis l.*⁷⁴ Ime patrona, također jedinstveno na području Rimskog Carstva, pripada liburnskoj antroponimiji.⁷⁵ Nije poznato kako je glasilo u nominativu, pa se može pomišljati i na srodnost ovih dvaju imena. U tom je smislu indikativno javljanje imena *Voltisa* u oba slučaja: tako se zove majka Kamunije i Kaminisova oslobođenica. Stoga nije neosnovano zaključiti, s obzirom na liburnsko podrijetlo nositeljice i na vjerojatnu srodnost s liburnskim imenom

kako će se ovdje koristiti. G n o c c h i, koji je posljednji vidio spomenik iz Borna, navodi da je ovaj tada već bio prilično fragmentiran. Onaj iz Rogna donosi se kao cjelovit s portretima muškarca i žene pa je moguće da je i on bio u obliku portretne stele. Za detaljnije obavijesti o ova dva spomenika vidi *CIL* V, str. 522-523, pod navedenim brojevima.

⁶⁸ S t r a b o n, *Geog.* 4, 6, 8.

⁶⁹ P l i n i j e, *N. h.* 3, 134.

⁷⁰ V. npr. V. P i s a n i, "Le lingue preromane d'Italia. Origini e fortune", *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, vol. VI, Roma, 1978, 27 i 31-32; L. P r o s d o c i m i, *La lingua venetica*, vol. II, Padova, 1967, 253.

⁷¹ M. G. T i b i l e t t i B r u n o, "Camuno, retico e pararetico", *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, vol. VI, Roma, 1978, 214 i d., nar. 249.

⁷² L. P r o s d o c i m i, nav. dj., 78-80, s. v. Enno; R. K a t i č i ć, nav. dj., 77-78.

⁷³ Ova se imena uglavnom nalaze na talijanskom poluotoku. V. W. S c h u l z e, nav. dj., 140, gdje donosi ta i ostala njima srodna imena.

⁷⁴ M. S u i ć, "Novi natpisi iz Sjeverne Dalmacije", *VAHD*, 53, 1950-51 (Split, 1952), 236, br. 5.

⁷⁵ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Onomastičke studije...", 141.

Caminis (gen.), da i obiteljsko ime *Camunia* pripada domaćem imenskom repertoaru.

Titamoca. Nositeljica ovog obiteljskog imena bila je Liburnka o čemu zorno svjedoči njeno osobno ime *Voltisa*. Ime *Titamoca* je potvrđeno samo na ovoj steli, ali mu se mogu ustanoviti paralele među domaćim osobnim i obiteljskim imenima. Osobna su imena s osnovom *Tit-* kod autohtonog stanovništva prije svega karakteristična za područje Delmata,⁷⁶ ali se nalaze i u ostalim dijelovima rimske Dalmacije,⁷⁷ među kojima i u Liburniji; u Aseriji su potvrđeni *Titua*⁷⁸ i *Titus*,⁷⁹ a ovo drugo ime se vjerojatno može pretpostaviti i u Varvariji,⁸⁰ gdje ono po svojoj prilici nije imalo funkciju rimskog prenomena, već domaćeg osobnog imena. Obiteljska imena sa specifičnim završetkom *-ocus* nalaze se u imenovanju autohtonog stanovništva gotovo cijeloga sjevernojadranskog imenskog područja.⁸¹ U Liburniji su dosad bila poznata tri obiteljska imena ovog tipa: *Darmocus* (Varvarija, 2 puta), *Suioca* (Flanona, 2 puta) i *Viniocus* (Cres, 2 puta),⁸² a prema svemu naprijed rečenome ovom se popisu s pravom može pridružiti i ime *Titamoca* sa stele iz Sv. Luke.

Titius. U rimskoj provinciji Dalmaciji ovaj gentilicij nose Italici, ali i domaće stanovništvo, kao i doseljenici iz drugih provincija.⁸³ Da su ga u Liburniji nosili i domoroci,⁸⁴ potvrđuje i ovaj primjer. *C. Titius* [? f.] *Volses* je, sudeći po kognomenu, pripadao domaćem stanovništvu, a njegov imenski obrazac klasičnoga rimskog troimenog tipa s prenomenom, gentilicijem, filijacijom i kognomenom pokazuje da je uživao prava rimskog građanina. Stoga ni ovaj primjer ne može biti dokazom da gentilicij *Titius* pripada autohtonom imenovanju Liburna; Ticije *Volses* je primitkom rimskog građanskoga prava mogao primiti i gentilicij onoga čijim ga je zagovorom stekao⁸⁵ ili je pak mogao svoje staro obiteljsko ime preinačiti u neko slično i Rimljanima lako prepoznatljivo.

Imenovanje osoba navedenih na steli iz Sv. Luke također može doprinijeti određivanju vremena njezina nastanka. Sve osobe, sudeći po njihovim imenima,

⁷⁶ D. Rendić - Miočević, "Ilirske onomastičke studije III. Onomasticon Reditinum", *Živa antika*, god. 21, sv. 1, 1971, 172; G. Alföldy, nav. dj., 312, s. v. Titus.

⁷⁷ R. Katičić, "Das mitteldalmatische Namengebiet", *Živa antika*, god. 12, sv. 2, 1963 (dalje: "Das mitteldalmatische..."), 260. Rasprostranjenost imena unutar provincije v. kod G. Alföldy, nav. dj., na stranicama 312-313.

⁷⁸ V. bilj. 12.

⁷⁹ M. Suić, nav. dj., 234-235, br. 3; *Titus Mamaester*.

⁸⁰ D. Rendić - Miočević, "Onomastičke studije...", bilj. 11 na str. 131 čita tekst natpisa *T(itus) Darmo(cus)*.

⁸¹ M. Križman, nav. dj., 146, gdje uz venetsko, histarsko i liburnsko područje dodaje i delmatsko. No na tom su području ovakva imena ograničena samo na municipij Rider, o čemu v. kod R. Katičić, "Das mitteldalmatische...", 290.

⁸² D. Rendić - Miočević, "Onomastičke studije...", 128-129.

⁸³ G. Alföldy, nav. dj., 127, s. v. Titius.

⁸⁴ D. Rendić - Miočević, "Onomastičke studije...", 129, uvrštava ovaj gentilicij u repertoar liburnskih imena, iako je to u najmanju ruku dvojbeno. Vidi imena osoba navedenih kod G. Alföldy, nav. dj., nav. mj., od kojih niti jedna u svom imenovanju nema neko od autohtonih liburnskih imena.

⁸⁵ R. Caginat, nav. dj., 75-77.

pripadaju domaćem stanovništvu. Jedino je *C. Titius Volses* bio rimski građanin. Na liburnskoj se obali troimeni sustav u imenovanju muškaraca razvio oko sredine 1. st. n. e., kad se imenskom obrascu pridružuje kognomen, koji je najčešće nastao od staroga, domaćeg osobnog imena.⁸⁶ U zaleđu se može očekivati određeno kašnjenje u odnosu na obalu pa bi se i prema tome spomenik mogao datirati nakon sredine 1. st. n. e. Ženski imenski obrasci još nisu dovoljno istraženi da bi se mogli koristiti kao element relevantan za datiranje nekog spomenika. Dvojbeno je da li to uopće mogu biti, budući da se na jednom spomeniku često znaju javljati različiti imenski obrasci. Ovo može biti posljedica nejednakoga društvenog položaja njihovih nositelja,⁸⁷ što bi se moglo dobro primijeniti na tekst sa stele iz Sv. Luke gdje se liburnski obrazac u imenovanju Titamoke Voltise, za koji se smatra da je na višem stupnju razvoja od riderskoga,⁸⁸ pojavljuje uz rimsku troimenu formulu G. Ticija Volsesa. Iako nije poznat njihov međusobni odnos, Titamoka Voltisa je jamačno bila član Volsesove uže obitelji (možda majka ili žena?). Time što je on dobio rimsko građansko pravo zacijelo je porastao i ugled njegovih najbližih - čak ako i oni sami također nisu postali rimskim građanima - a takav se je izdignuti položaj u društvu mogao naglasiti upravo isticanjem imenovanja na rimski način.

Opisani odnosi bi se mogli dobro objasniti ako se pretpostavi da je Nedinum, kao i neke druge razvijenije južnoliburnske općine u zaleđu (Asseria, Varvaria), tijekom prvog stoljeća ureden kao municipij s latinskim pravom.⁸⁹ U takvoj sredini može se očekivati prevaga osoba s domaćim imenskim obrascem, nazočnost osoba s rimskim građanskim pravom te širenje latinskog jezika i usvajanje drugih tekovina rimske kulture.

* * *

Nalaz ulomka monumentalne portretne stele u Crkvi Sv. Luke kod Škabrnje predstavlja prije svega značajan doprinos poznavanju liburnske onomastike. Sačuvan je samo donji lijevi dio spomenika te stelu nije moguće tipološki precizno odrediti. Po svemu sudeći pripadala je ili tipu nearhitektonskih stela sa zabatom ili varijanti "na katove" (njem. Stockwerk) arhitektonskog tipa. U portretnom je polju prikazana ženska osoba kojoj nedostaje glava. Od frizure su sačuvani krajevi pletenica koji padaju na ramena. Žena je bila obučena u tuniku i palu, a kosu je ispod same pale po svojoj prilici pokrивao još i rubac. Natpis na steli je podijeljen u dvije cjeline: u gredi ispod portretnog polja uklesana su dva reda, a ispod nje u profiliranom natpisnom polju nalazi se još pet redova. Prema paleografsko-stilskim osobinama tekstovi nisu nastali istovremeno, ali vremenski razmak koji ih dijeli po svojoj prilici nije bio veći od jednog ili dva desetljeća. U natpisnom je polju nastao stariji dio natpisa, i premda je u njemu bilo dovoljno

⁸⁶ D. Rendić - Miočević, nav. dj., 132.

⁸⁷ D. Rendić - Miočević, "Ilirska onomastika ...", 633.

⁸⁸ D. Rendić - Miočević, "Onomastičke studije...", 134. M. Križman, nav. dj., 147, uspostavlja među njima i kronološki odnos: starija je riderska inačica, a liburnska je mlađa.

⁸⁹ O tome opširno vidi kod L. Margetić, "Plinio e le comunità della Liburnia", *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, vol. IX, Rovigno, 1978-79, 301 i d.

prostora za još 2-3 reda, mladi je dio natpisa uklesan izvan njega, na gredu koja je dotad služila samo kao konstruktivni element tijela stele. Gotovo sve osobe koje se spominju u natpisu nose autohtona imena: u natpisnom se polju spominju *Titamoc*[a ? f.] *Voltisa* i *C. Titius* [? f.] *Volses*, dok su na gredi imenovane majka *Voltisa* [? f.] *Tresina* i kći joj *Camunia*. Neka od ovih imena su dosad bila potpuno nepoznata, čime je liburnski onomastički fond obogaćen s još tri obiteljska imena: *Tresina*, *Camunia* i *Titamoca*, dok su osobna imena *Voltisa* i *Volses* te gentilicij *Titius* već dobro poznati u liburnskom imenovanju. Te su osobe pripadale uglednijem i imućnijem dijelu liburnskog stanovništva. Kako pokazuje upotreba domaćih imena, imenskih obrazaca, te domaće nošnje usporedo s prihvaćanjem rimskoga građanskog prava, odjeće, latinskog jezika, rimske nomenklature i tipa nadgrobnog spomenika, proces romanizacije kod njih još nije u potpunosti dovršen, po čemu se spomenik može datirati u 1. st. n. e. Paleografska, stilsko-ikonografska i onomastička analiza ukazuju da je spomenik nastao nakon sredine 1. st., najvjerojatnije u vrijeme vladavine dinastije Flavijevaca.

*Anamarija Kurilić: THE NEW MONUMENTAL STELE WITH PORTRAITS FROM
ROMAN LIBURNIA*

S u m m a r y

At the end of the 19th century C. F. Bianchi left a short notice about Roman architecture and the cemetery in the immediate vicinity of St Luke church near Škabrnja, 16 km east of Zadar, in the territory of the municipium of *Nedinum*. A fragment of a monumental stele with a relief portrait that served as a door-step in this church probably came from that Roman cemetery. The fragment embodies a part of the portrait field on the top and below it an inscription. The stele might belong either to an unarchitectonic type of stele with a gable (Germ. Giebel-Schaftstele) or to a variant "with storeys" of architectonic type (Germ. Stockwerkstele). The woman in the portrait field was dressed in *tunica* and *palla* and her tressed hair was probably covered with a kerchief and then with a *palla* above it. The inscription is divided into two parts: the part in the inscription field was engraved first; the other one was chiselled probably a decade or two later on the beam separating the inscription field from the portrait field. All the persons mentioned on the stele are distinguished natives and almost all of them bear native names: *Titamoc*[a ? f.] *Volt[isa]* and *C. Titius* [? f.] *Volses* appear in the inscription field, and on the beam *Voltisa* [? f.] *Tresina* and her daughter *Camunia*. Some of these names, that is, the family names *Tresina*, *Camunia* and *Titamoca*, were until now completely unknown, while the personal names *Voltisa* and *Volses* and *nomen gentile Titius* are well known in Liburnian nomenclature. The use of native names, onomastic formulas and clothing, together with receiving Roman citizenship, language, clothes, tombstone-type and onomastic system, confirms that the process of romanization was not finished yet. According to epigraphic and iconographic elements the stele was set up in the second half of the 1st century A. D., most probably during the Flavian period.

T. I. Ulomak stele iz crkve Sv. Luke kod Škabrnje (foto: Deutschen archaeologischen Instituts - Rom, neg. 82.4186).

Tab. I. The stele fragment from St Lukas church near Škabrnja (photo: Deutschen archaeologischen Instituts - Rom, neg. 82.4186).